

РОДО-ВИДОВІ ВІДНОШЕННЯ В ТЕРМІНОСИСТЕМІ ЖУРНАЛІСТИКИ

© Гонтар М., 2010

У статті досліджено родо-видові відношення між термінами журналістики, з'ясовано типи опозицій між термінами всередині груп, способи утворення родо-видових відношень, особливості структури гіперонімів і гіпонімів.

Ключові слова: українська мова, терміносистема, термінологія, журналістика, гіперо-гіпонімічні відношення, гіперонім, гіпонім, типи опозицій.

Herein the subsumption relations between journalistic terms are investigated, the types of the oppositions between the terms within the groups, the kinds of creation of subsumption relations, the peculiarities of the structure of hyperonyms and hyponyms are clarified.

Keywords: Ukrainian language, term system, terminology, journalism, hyper-hyponymic relations, hyperonym, hyponym, the types of oppositions.

Слова в лексико-семантичній системі мови не існують ізольовано, між ними простежуємо різноманітні зв'язки й відношення. Найважливішим із семантичних зв'язків Ю. С. Маслов вважає «ієрархічний зв'язок по лінії рід-вид між позначенням загальнішого, родового поняття... і гіпонімами. Смысловим відношенням слова, з одного боку, до його гіпероніма, а з другого — до сусідів, інших гіпонімів того самого гіпероніма, визначено обсяг і зміст вираженого в слові поняття» [10, с. 118]. Вивчення гіперо-гіпонімічних відношень сприятиме кращому пізнанню системних відношень у лексико-семантичній системі мови, що й зумовлює актуальність дослідження.

Питаннями гіпонімії займалися Л. О. Новіков [12], М. П. Кочерган [8], гіперо-гіпонімічні відношення в термінології досліджували Д. С. Лотте [5], Б. М. Головін, Р. Ю. Кобрін [2], Т. Л. Канделакі [6], Т. І. Панько, Г. П. Мацько, І. М. Кочан [13].

Мета дослідження — вивчити родо-видові відношення терміносистеми журналістики. Спробуємо з'ясувати специфіку родо-видових відношень у лексиці загалом та термінології зокрема, схарактеризувати реалізацію гіперо-гіпонімії в термінології журналістики, з'ясувати особливості структури термінів родо-видових груп та характер протиставлень між термінами всередині груп.

На думку М. П. Кочергана, «гіпонімія — це найбільш фундаментальні парадигматичні відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи і поля. Саме тому, що панівними в лексико-семантичній системі є родо-видові відношення, превалюючим типом опозицій тут є інклюзивні, тобто відношення слабкого ... й сильного ... члена. Це надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої впорядкованості (послідовне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого)» [8, с. 269].

Особливе значення має гіпонімія для термінології, виявлення родо-видових відношень між термінами відбиває ієрархію понять певної галузі знань. Терміни мають «чітко виявляти градацію понять: де родове поняття, а де видове» [16, с. 57]. На існування родо-видових відношень між поняттями (відношення понять вищого й нижчого рівня абстракції) звертав увагу Є. Вюстер: «Для кожного поняття є вище поняття, тобто таке, яке до даного поняття відноситься так, як поняття *машина* до поняття *мотор* (кожен *мотор* є *машина*, але не кожна *машина* є *мотор*)» [1, с. 29].

У гіперо-гіпонімічній групі один термін позначає загальне родове поняття і є гіперонімом та один або кілька гіпонімів (термінів для вираження видових понять). Гіпоніми, логічно підпорядковані

одному й тому самому гіпероніму, один відносно одного є «співгіпонімами», тобто однорідними гіпонімами [12, с. 241].

Значення гіпонімів містить більшу кількість семантичних компонентів, ніж значення гіперонімів, адже «терміни, які виражають поняття видового плану, містять весь той комплекс ознак, що становить значення терміна-виразника родового поняття, плюс деякі додаткові значеннєві ознаки» [13, с. 192], при цьому «зміст видового поняття виявляється ширшим за зміст родового, а обсяг — вужчим» [2, с. 59]. Елемент значення, відсутній у родовому понятті й наявний у видовому, також називають «видова ознака» або «специфічна ознака», вона є «ознакою змісту самого видового поняття», сукупність видових ознак становить «видову відмінність» [5, с. 30]. Термін-гіперонім *репетиція* — «попередня творча підготовка передач» в термінології тележурналістики має гіпоніми *безтрактова репетиція*, *застільна репетиція*, *генеральна репетиція*, *трактова репетиція*. Кожен із зазначених гіпонімів, крім компонентів значення гіпероніма, має ще додаткові видові ознаки «місце репетиції» й «використання чи невикористання технічних засобів», вони конкретизують значення термінів-гіпонімів: *безтрактова* — без використання технічних засобів; *застільна* — із творчою групою й виконавцями поза межами телестудії; *генеральна* — остання перед трактовою репетицією — у студії; *трактова* — з використанням технічних засобів знімання й трактового телеканалу [11, с. 367].

Родове й кожне видове поняття протиставлені одне одному наявністю чи відсутністю розрізняювального компонента, таке протиставлення визначають як привативну опозицію, наприклад, *звіт* — *хронікальний звіт*, *прямий інформаційний звіт*, *аналітичний звіт* [4, с. 172–173], у семантиці гіпонімів є розрізняювальний компонент «характер, призначення звіту», у семантиці гіпероніма цього компонента немає. Усі видові поняття протиставлені одне одному за змістом видової ознаки, між ними утворилися еквіполентні опозиції: *аналітичний звіт* — *тематичний звіт*, *проблемний звіт* [4, с. 173].

Гіперо-гіпонімічні відношення між термінами різних галузей загалом і журналістики зокрема виникають двома шляхами:

- 1) внаслідок розвитку синтагмозначень гіперонімів,
- 2) актуалізацією парадигматичних значень.

У першому випадку «співгіпоніми мають стійкий експліцитний характер, вони ілюструють з'єднання попередньо розчленованих образів сприйняття в певні семантичні сутності, що відтворюють зміст видового поняття, і тим самим формують семантику гіпоніма» [13, с. 192]. «Оскільки для найменування нового значення, тобто видового поняття, одного тільки родового терміна недостатньо, номінація відбувається завдяки актуалізації мовною одиницею її синтагматичних властивостей — з опорою на значення лексичного конкретизатора. Реалізація синтагмозначень відбувається внаслідок лінійних контактів між мовними одиницями: «родовий термін» → «видовий термін». Нові конкретизатори вносять у сигніфікат сформованої складеної номінації, в якій актуалізовано родо-видові відношення між поняттями певної науки, нові дані про родові поняття» [7, с. 14]. Співгіпоніми в цьому випадку мають не лише спільність на рівні значення, але й спільні терміноелементи, такі як слова, корені або основи, словосполучки. Відношення, які мають названі ознаки, є формально-семантично вираженими. У термінології журналістики співгіпоніми з формально-вираженими відношеннями за структурою можуть бути атрибутивними словосполучками: *кореспондент* — *власний кореспондент*, *спеціальний кореспондент*, *позаштатний кореспондент*. Гіпоніми з формально-вираженими відношеннями також можуть бути композитами: *журналістика* — *тележурналістика*, *радіожурналістика*, *фотожурналістика*. За нашими спостереженнями, співгіпонімами можуть бути терміни різної структури, так, співгіпонімами до вже названих термінів *тележурналістика*, *радіожурналістика*, *фотожурналістика* є термін *пресова журналістика*.

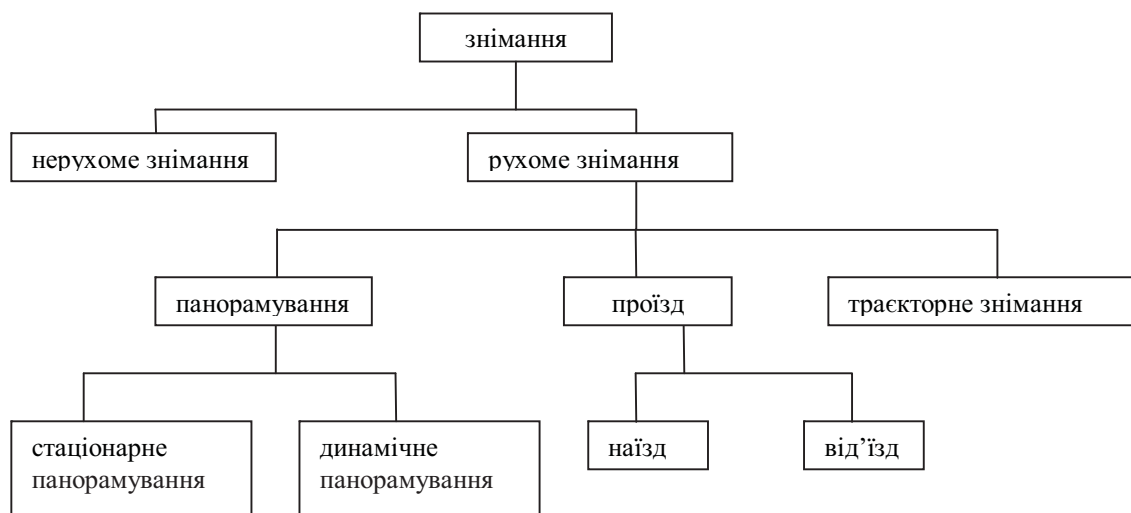
Гіперо-гіпонімічні відношення, утворені через актуалізацію парадигматичних значень, мають імпліцитний характер і лише семантичне вираження: *періодичне видання* — *газета*, *журнал*; *журналіст* — *коментатор*, *оглядач*, *кореспондент*, *репортер*, *фейлетоніст*, *ведучий*; *переходи* («прийоми зв'язку між теле-, відеокадрами») — *витіснення*, *затемнення*, *наплив*, *подвійна експозиція*, *сковзання*, *розфокусування та ін.* [3, с. 187].

Д. С. Лотте виділяє такі «основні правила поділу понять, які перебувають у родо-видових відношеннях: 1) підстава поділу (тобто ознака, за якою відбувається поділ обсягу поняття) повинна лишатися однією й тією самою під час утворення будь-якого видового поняття; 2) обсяги видових понять повинні вичерпувати обсяг родового поняття» [5, с. 29]. Оскільки гіперонімом може бути поняття, схарактеризоване з різних боків, конкретизоване за різними критеріями, гіпоніми групуємо не в одне велике родо-видове утворення, а на основі одного гіпероніма утворюємо кілька гіперо-гіпонімічних груп на підставі різних розрізнявальних класифікаційних ознак, кожна з яких є підставою поділу родового поняття на видові, і слугує об'єднувальним чинником групи. Наприклад, термін *газета* є гіперонімом у таких групах: за періодичністю випуску: *щоденна газета*, *тижневик*, *двотижневик*, *місячник*, за регіонами обслуговування: *центральна газета*, *міська газета*, *районна газета*, *обласна газета*, *регіональна газета*, *міськрайонна газета*, *відомча газета* [15, с. 27], за часом випуску: *ранкова газета*, *вечірня газета*, газети поділяють також за типами аудиторії, за тематикою тощо. Можливість утворення різних родо-видових груп від одного родового поняття «дає змогу подати розгорнуту семантичну структуру поняття, представити незафіксовані в дефініції видові значення» [14, с. 119].

Звертаємо увагу, що гіперо-гіпонімічні відношення охоплюють усі поняття галузі, проте в мовному вираженні на рівні знаків в гіперо-гіпонімічній групі знаходять відображення не всі поняття, які є видовими, наприклад, серед видів газет за періодичністю є газети, які виходять двічі або тричі на тиждень, але окремих термінів на позначення цих понять немає, для цього використовують описові конструкції, тому в словниках знаходимо неповну парадигму цієї гіперо-гіпонімічної групи, зафіксовано лише терміни *щоденна газета*, *щотижневик*, *двотижневик*, *місячник*.

Гіпоніми також можуть стати гіперонімами, створивши гіперо-гіпонімічні групи на нижчому ступені узагальнення, наприклад, термін тележурналістики *знімання* має гіпоніми *нерухоме знімання* та *рухоме знімання*, останній своєю чергою є гіперонімом до гіпонімів *панорамування*, *проїзд*, *траєкторне знімання*, термін *панорамування* також вступає в родо-видові відношення з термінами *стаціонарне панорамування*, *динамічне панорамування*, *проїзд* утворює гіпоніми *наїзд*, *від'їзд* (див. схему 1):

Схема 1

Кількарівневу ієрархічну структуру, яка ґрунтується на родо-видових відношеннях, утворюють жанри журналістики. Гіперонім *жанри журналістики* має гіпоніми *інформаційні жанри*, *аналітичні жанри*, *художньо-публіцистичні жанри*. Кожен з названих гіпонімів виступає гіперонімом щодо понять нижчого рівня абстракції: *інформаційні жанри* — *змітка*, *репортаж*, *інтерв'ю*, *звіт*, *кореспонденція*; *аналітичні жанри* — *коментар*, *стаття*, *рецензія*, *огляд*, *лист*, *звернення*; *художньо-публіцистичні жанри* — *нарис*, *фейлетон*, *памфлет*, *есе*, *зарисовка*, *гумореска*, *байка*, *пародія* [4].

Окремі жанри є гіперонімами щодо назв різновидів жанрів. Наприклад, термін *звітка* утворює кілька гіперо-гіпонімічних груп: за формою (*хронікальна звітка, розширена звітка, інформаційна звітка*), за змістом (*повідомлення, відгук, пропозиція, побажання, подяка, клопотання, репліка, текстівка, некролог*) [9, с. 63–64].

Як було зазначено вище, для гіпонімії характерна привативна опозиція: видові знаки семантично багатші від родових, «саме тому на відміну від синонімії, яка допускає взаємозаміну, гіпонімія характеризується односторонньою заміною гіпоніма на гіперонім, але не навпаки» [8, с. 269]. Наприклад, у контексті телевізійної журналістики можна вживати замість видового терміна *телекоментар* родовий термін *коментар*, наприклад, «за тематикою ... *телекоментарі* бувають двох напрямів: на теми внутрішнього життя держави і на міжнародні теми — з подальшим вужчим тематичним розділенням... За насиченістю відеоряду *коментарі* бувають ілюстрованими й неілюстрованими» [3, с. 81], у контексті теорії жанрів журналістики не можна замінити гіперонім *коментар* гіпонімом *телекоментар*: «елементарним, найлаконічнішим аналітичним жанром у практиці закордонних, а сьогодні й наших ЗМІ, прийнято вважати *коментар*» [4, с. 200].

Дослідження засвідчило важливе значення родо-видових відношень у терміносистемі журналістики, указані відношення організують терміносистему як ієрархію термінів різних рівнів узагальнення. Проведене вивчення гіперо-гіпонімічних відношень плануємо в перспективі доповнити з'ясуванням інших системних відношень у терміносистемі журналістики.

1. Вюстер Е. *Международная стандартизация языка в технике* / Е. Вюстер. — Л.; М., 1935. — 302 с.
2. Головин Б. Н. *Лингвистические основы учения о терминах: учеб. пособие* / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. — М.: Высшая школа, 1987. — 105 с.
3. Дмитровський З. Є. *Телевізійна журналістика. Матеріали для вивчення основ тележурналістики: навч. посібник* / З. Є. Дмитровський. — [2-е вид.] — Л.: ПАІС, 2006. — 208 с. — ISBN 966-7651-45-2.
4. Здоровега В. Й. *Теорія і методика журналістської творчості: підр.* / В. Й. Здоровега. — [3-тє вид.] — Л.: ПАІС, 2008. — 276 с. — ISBN 978-966-7651-80-0.
5. *Как работать над терминологией. Основы и методы; [Пособие сост. по трудам Д. С. Лотте и Ком. науч.-техн. терминологии АН СССР]*. — М.: Наука, 1968. — 76 с.
6. Кандаки Т. Л. *Семантика и мотивированность терминов* / Т. Л. Кандаки; Ком. науч.-техн. терминологии АН СССР. — М.: Наука, 1977. — 167 с.
7. Кочан І. М. *Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові* / І. М. Кочан. — Л.: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. — 519 с. — ISBN 966-613-319-9.
8. Кочерган М. П. *Загальне мовознавство: підруч.* / М. П. Кочерган. — [2 вид., випр. і доп.] — К.: Академія, 2006. — 464 с. — ISBN 966-580-194-5.
9. Кривошея Г. П. *Журналістика: поняття, терміни: навч. посібник* / Г. П. Кривошея; Київський міжнародний ун-т. — К.: КМУ, 2004. — 202 с. — ISBN 966-8299-17-5.
10. Маслов Ю. С. *Введение в языкознание: учеб.* / Ю. С. Маслов. — [2-е изд., перераб. и доп.] — М.: Высшая школа, 1987. — 272 с.
11. Мащенко І. Г. *Енциклопедія електронних мас-медіа: у 2 т.* / І. Г. Мащенко — Запоріжжя: Дике поле, 2006. Т. 2. *Термінологічний словник основних понять і виразів: телебачення, радіомовлення, кіно, відео, аудіо.* — 2006. — 512 с. — ISBN 966-8132-72-6.
12. Новиков Л. А. *Семантика русского языка: учеб. пособие [для филолог. спец. ун-тов]* / Л. А. Новиков. — М.: Высшая школа, 1982. — 272 с.
13. Панько Т. І. *Українське термінознавство: підруч. [для студ. гуманітар. спец. вищ. навч. закл.]* / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Л.: Світ, 1994. — 216 с. — ISBN 966-02-2328-5.
14. Руколяньська Н. *Гіперо-гіпонімічні відношення в термінології кримінально-процесуального права* / Н. Руколяньська // *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць.* — К.: КНЕУ, 2007. — Вип. VII. — С. 118–120.
15. *Словник журналіста: Терміни, мас-медіа, постаті* / [за ред. Ю. Бідзілі] — Ужгород: Закарпаття, 2007. — 224 с. — ISBN 966-347-040-2.
16. Шерех Ю. *Нарис сучасної української літературної мови* / Ю. Шерех — Мюнхен: Молоде життя, 1951. — 402 с.